

EL RÈGIM SENYORIAL EN LA HISTÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ

Nombrosos historiadors i polítics valencians han considerat, des d'una època relativament prou antiga, el règim senyorial com un element fonamental de la societat del País Valencià i responsable d'algunes de les seues característiques més negatives. Podríem rastrear manifestacions d'aquesta mena en moments tan allunyats cronològicament com els anys situats immediatament després de l'expulsió dels moriscos de 1609 o durant la revolta de la Segona Germania de 1693, però són molt més abundants entre els il·lustrats i els liberals de la darrereria del segle XVIII i de començament del XIX. És molt conegut el paràgraf que el gran botànic i geògraf Antoni Josep Cabanilles dedicà a aquest tema en la introducció del seu llibre *Observaciones sobre la historia natural, geographia, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, publicat en dos volums a Madrid els anys 1795 i 1797:

202

A pesar de la abundancia, variedad y riqueza de las cosechas del reyno, la mayor parte de sus vecinos viven en necesidad o pobreza. Este hecho constante parecerá increíble a quien no considere que son innumerables los que disfrutan el reyno. Además del prodigioso número de sus habitantes, hay otro muy grande de señores que extraen cuantiosas sumas correspondientes a sus rentas. Sería feliz el reyno si en él viviesen los que lo disfrutan, o si a lo menos alguna buena parte de sus rentas se emplease en fomentar las fábricas y la agricultura, y en socorrer las necesidades de aquellos labradores.

Malgrat la indefinició, i fins i tot algunes contradiccions, del text, si en fem una lectura acurada, resulta inequívoc que Cabanilles considerava que el País Valencià era un territori ric, però amb una riquesa mal distribuïda a causa de l'existència d'un sector social de senyors feudals molt poderosos. No queda clar si li acusa els senyors en general o tan sols els forasters i absentistes, però la veritat és que assenyala l'existència d'un cert endarreriment econòmic, malgrat la riquesa del país, degut a la desviació de bona part del

que ara anomenaríem *producte interior brut* cap a usos improductius o bé invertits fora del seu territori. Potser Cabanilles s'haguera expressat amb més claredat si ell mateix no hagués viscut, com a servidor del duc de l'Infantado, senyor al País Valencià de la baronia d'Alberic, d'aquestes mateixes rendes senyoriales que criticava.

Amb major duresa s'expressaren els diputats valencians en les Corts de Cadis, especialment Pere Aparici i Ortiz i Antoni Lloret, durant el debat del decret d'abolició de les senyories que tingué lloc durant l'estiu de 1811. Pere Aparici era natural d'Aielo de Malferit, i Antoni Lloret, d'Alberic, precisament dos pobles que havien mantingut durant decenniis un dur enfrontament legal amb els seus senyors i representaven, per tant, els sectors socials que, al País Valencià, s'oposaven d'una manera més decidida al règim senyorial. Una vegada resolt el contenciós antisenyorial a favor de la burgesia agrària durant el segle XIX, el tema passà a quedar en l'oblit, llevat d'algunes referències esporàdiques, com les que podem trobar en l'obra de Pasqual Boronat sobre l'expulsió dels moriscos i les seues conseqüències, publicada en 1901.

Guiat en part per les referències aportades per Boronat i en part pel desig de conèixer un episodi històric al qual els historiadors havien parat una nul·la atenció, jo mateix vaig estudiar a finals dels anys seixanta l'actuació dels diputats valencians a les Corts de Cadis, estudi que es va materialitzar en un petit llibre aparegut en 1968. Malgrat les notícies ja conegudes a través de Boronat, vaig tenir l'enorme sorpresa de contemplar l'energia i el radicalisme amb què diputats com Joaquim Llorenç Villanueva, Josep Joaquim Castelló i, sobretot, els ja esmentats Pere Aparici i Antoni Lloret van plantejar el contenciós antisenyorial al País Valencià de començaments del segle XIX i la seua estreta connexió, tal com van exposar en els seus discursos parlamentaris, amb l'expulsió dels moriscos de 1609. Segons ells, la senyoria valenciana havia eixit notablement reforçada després de l'expulsió dels moriscos i havia conformat un règim feudal de notable extensió i duresa que havia compromès i limitat el procés de creixement econòmic esdevingut durant el segle XVIII. Com que en aquell moment l'ambient històric o paradigma dominant impedia proposar ni tan sols

l'existència d'una burgesia agrària, o burgesia *tout court*, al País Valencià dels segles XVIII i XIX a conseqüència de la interpretació que s'havia fet de la inexistència d'un nacionalisme valencià. L'enfrontament antisenyorial solament es podia plantejar com la lluita entre una massa de llauradors miserables i uns senyors feudals omnipotents. Aquesta mateixa interpretació la vaig mantenir, això sí, amb algunes advertències de prudència aconsellades per la inexistència d'estudis de base, en la meua tesi doctoral, publicada parcialment en 1977 amb el títol significatiu de *Revolución liberal y revuelta campesina*, que era una transformació, producte de la pressió ambiental, del títol original de la tesi, que havia estat *Revolución burguesa y revuelta campesina*.

Paral·lelament a aquests desenvolupaments, un altre col·lectiu d'historiadors, fonamentalment contemporaneistes i historiadors de l'economia, es van interessar en l'estudi del fracàs de la industrialització valenciana. El fort procés industrialitzador que s'havia encetat durant els anys seixanta del segle XX conduïa potser necessàriament a plantejar-se la pregunta de per què el País Valencià no s'havia industrialitzat en el moment que ho havien fet uns altres països europeus o, a la mateixa Espanya, el País Basc o Catalunya: és a dir, en el segle XIX. Malgrat les assenyades reflexions que havia fet el professor Emili Giralt en la seua aportació inicial de 1968, la major part dels historiadors s'inclinaren per una interpretació més estructural o de llarga durada, que culpava d'un suposat endarreriment econòmic valencià la duresa i l'extensió del règim senyorial. Les primeres investigacions d'Eugeni Giscar, que culminaren amb la publicació de la seua tesi doctoral en 1977, reforçaven la interpretació tradicional, que podríem anomenar *catastrofista*, de l'expulsió dels moriscos. En aquest context, l'any 1974 Màrius Garcia Bonafè publicà un influent article en què plantejava de manera molt clara la interrelació entre el reforçament del règim senyorial valencià postmorisc, l'endarreriment econòmic, la inexistència d'un mercat interior i el fracàs de la industrialització al segle XIX. Aquesta mateixa interpretació fou mantinguda posteriorment, pulcrament formalitzada seguint el model reproductiu de Piero Sraffa, en voga aquells anys, per Jordi Palafox i Teresa Car-

nero. Bàsicament, aquests autors, però sobretot el primer, mantingueren en diferents publicacions successivament refinades, encara que fonamentalment idèntiques, que la detracció de renda agrària realitzada pels senyors feudals valencians i destinada a usos improductius impedí el trànsit d'un sistema econòmic de reproducció simple a un de reproducció ampliada, circumstància que dificultà el procés de formació de capital, ja que impedí l'articulació necessària del mercat intern. És a dir, es tractava del mateix plantejament de Cabanilles al qual hem fet referència al començament d'aquest escrit traduït a termes sraffians.

Una característica comuna de tots els estudis a què he fet referència, amb l'excepció de Fobra de Císcar, és que es basaven en material empíric molt limitat o eren reflexions teòriques que utilitzaven l'escassa bibliografia disponible en aquells moments. La meua tesi doctoral, per exemple, que no tenia com a objecte central l'estudi del règim senyorial, recollia la informació per a l'anàlisi del tema, d'altra banda indispensable per al discurs que pretenia construir, dels debats parlamentaris en les Corts de Cadis, una curta sèrie de plets antisenyorials, especialment d'Aielo de Malferit contra el seu senyor, i el plet de reversió a la Corona d'Alberic. Es tractava de materials molt belligerants, el contingut dels quals vaig acceptar amb credulitat excessiva i amb manca de crítica o de sospita de parcialitat. Els altres estudis que he esmentat no feien ni això, ja que es van fer en un despatx amb molta imaginació i poca informació factual. No obstant això, el model construït els anys seixanta era aparentment robust i molt explicatiu, encara que amb fissures importants que gairebé ningú no va veure. Això dona raó de la seua acceptació pràcticament general. Aquells primers estudis tingueren, però, una virtualitat important, que va ser cridar l'atenció dels investigadors sobre la història del règim senyorial valencià, un tema que fins a aquell moment tan sols havia atret alguns medievalistes, com Miguel Gual Camarena, en estudis inèdits o poc coneguts, especialment pels modernistes o contemporanistes. Les investigacions fetes a finals dels anys setanta i en els vuitanta, la major part d'àmbit local, van aportar materials abundants que el model no va poder suportar. La seua contrastació amb l'abundant

informació que aquests estudis van traure a la llum en demostrà la invalidesa, ràpidament acceptada per alguns, com havia d'ésser el meu cas, però que trobà fortes resistències en uns altres sectors, fonamentalment entre els economistes.

Investigacions com les de Pedro Ruiz sobre el marquesat d'Elx, d'Isabel Morant sobre el ducat de Gandia, de Carme Garcia Moneris sobre el reialenc de l'Albufera de València, de Jesús Millán sobre el terme general reialenc d'Oriola i les seues senyories alfonsines, de Mariano Peset sobre Alfara del Patriarca i algunes investigacions més de caràcter general però intensament documentades, com les d'Anna Aguado sobre la senyoria montesiana de Sueca o, en temps més recents, d'Antoni Grau sobre les senyories valencianes dels ducs de Medinaceli, com Sogorb, Benaguasil o el marquesat de Dénia, s'han de mencionar necessàriament entre els estudis als quals he fet referència, però són tan sols una part d'un conjunt molt més ampli. Aquests treballs van demostrar que el règim senyorial valencià, encara que extens, com examinarem immediatament, i a vegades dur, no fou així d'una manera general, s'assentà sobre unes estructures socials generalment molt complexes i no constituï en absolut un entrebanc decisiu del creixement econòmic. Al contrari, l'economia valenciana de la segona meitat del segle XVII i del XVIII experimentà un procés de desenvolupament notable, excepcional en l'àmbit hispànic i fins i tot en l'Europa de l'Antic Règim, fonamentalment en el sector agrari; i fou aquest desenvolupament el que donà lloc a una potent burgesia agrària que s'enfrontà decididament amb un règim senyorial obstaculitzador d'aquest procés i que creà precisament el discurs antisenyorial que Cabanilles i els diputats a les Corts de Cadis van difondre a finals del segle XVIII i a començaments del XIX. La imatge d'una senyoria opressiva no era sinó la que interessava políticament aquesta burgesia agrària antisenyorial i no constituïa un reflex de la realitat.

Cap a 1760, segons Mariano Peset i Vicent Graullera, les localitats senyorials valencianes representaven el 76 % del territori, mentre que el reialenc, per tant, s'estenia pel 24 % restant. En termes de població, prenent com a base del càlcul les xifres del cens de Floridablanca de 1786, les proporcions eren prou diferents: el 61 %

dels habitants del País Valencià depenien d'un senyor, mentre que el 39 % depenien directament del rei. La diferència de xifres es devia al fet que la majoria de les ciutats, com València, Alacant, Castelló de la Plana, Sagunt, Alzira, Xàtiva, Alcoi, Oriola i algunes més, eren de reialenc i aquest, en línies generals, era més abundant a les zones més riques i poblades de la franja litoral. No sempre, és clar, ja que ciutats importants com Elx, Gandia o Dénia eren senyoriales, mentre que comarques interiors i pobres, com el Racó d'Ademús, eren íntegrament de reialenc. De tota manera, encara que prengam com a referència la xifra més baixa, que és la de població, el 61 % continua essent una proporció molt alta i aparentment donaria la raó a la interpretació tradicional que la senyoria valenciana era molt dura. No es devia tractar tampoc d'una situació nova, característica del País Valencià modern, sinó que enfonsava les seues arrels en la segona meitat del segle XV com a mínim. Enric Guinot ha calculat aquestes mateixes proporcions cap a 1490 i, malgrat que utilitza per a la població les xifres del cens de 1510, d'una qualitat i una fiabilitat molt inferiors a les de l'esplèndid cens de Floridablanca, n'obté pràcticament les mateixes xifres. Això es deu al fet que, aproximadament des de finals del segle XV fins a la seua desintegració, la senyoria valenciana fou molt estable. Els monarques de la Casa d'Àustria no van alienar o senyorialitzar cap població valenciana, com sí que ho van fer, en canvi, i pròdigament a la Corona de Castella, especialment Felip IV. Les senyorialitzacions del primer Borbó, Felip V, que va atorgar Llíria i Xèrica al duc de Berwick, i Cullera al comte de les Torres, no alteren pràcticament aquesta estabilitat. Encara menys ho va fer la donació de Carles IV de l'Albufera de València a Godoy en 1798, que, a més a més, tan sols va durar deu anys, fins al motí d'Aranjuez de 1808; o el curt període d'any i mig que el general napoleònic Suchet, conqueridor de València, es proclamà duc de l'Albufera, entre 1812 i 1813.

El procés contrari, és a dir, el de reversió al patrimoni reial, tampoc no tingué gaire rellevància. Moltes poblacions ho intentaren, però poques ho aconseguiren. El cas de la ciutat d'Elx és paradigmàtic, ja que a finals de l'edat mitjana era senyoria de la ciu-

tat de Barcelona, però li fou expropiada per Joan II i donada a Isabel de Castella, promesa del seu fill Ferran, la qual la va concedir a un servidor castellà seu, Gutierre de Cárdenas, el 1470. Elx va maldar durant tota l'edat moderna, des de les Germanies fins a les Corts de Cadis, per retornar al patrimoni reial, però no ho aconseguí. Tan sols van obtenir sentència favorable en plets de reversió a la Corona, generalment llarguíssims i costosos, Almussafes en 1766, Dénia en 1804, Catadau en 1806 i Gaibiel en data desconeguda, però probablement durant el segle XVIII. Hi podríem afegir els casos de Bunyol i Alberic, que tornaren a la Corona en 1835 i en 1836 respectivament, ja en ple segle XIX.

Aquesta afirmació d'estabilitat s'hauria de matisar, però, tenint en compte la creació de senyories alfonsines, o de baixa jurisdicció, en termes reialenes. L'únic cas ben estudiat, i probablement l'únic rellevant, és el del terme general d'Oriola, on es van crear durant el segle XVII nombroses senyories de jurisdicció menor. No crec que aquesta consideració altere la imatge de conjunt que hem traçat, com tampoc no ho fa la creació tardana d'algunes altres senyories alfonsines, com les de la Sarga i Vallonga de Burgunyo (l'Alacantí), o la Venta d'Emperador (l'Horta), pràcticament anecdòtiques. La major part de les senyories alfonsines estaven situades en senyories d'alta jurisdicció, com seria el cas, per exemple, dels Llocs del marquesat de Dénia (Setla, Mirafior i Mirarosa), que pertanyien al comte de Parcent. Com que el procés que s'acomplí al terme general d'Oriola és probablement un cas aïllat, crec que seria abusiu parlar d'un procés de senyorialització mitjançant l'extensió de les jurisdiccions menors. Aquesta convicció tan sols podria quedar lleugerament alterada quan coneguem amb més detall casos semblants als d'Oriola detectats als termes generals reialenes de Xàtiva i Alzira.

Ara bé, i pel que fa a la problemàtica que ens ocupa, les estadístiques abans ressenyades tan sols donen compte de l'extensió de la jurisdicció i seria agosarat prendre-les com a mesura de la duresa del règim senyorial valencià. Podríem parlar d'una senyoria estesa, això sí, però no necessàriament d'una senyoria opressiva. En principi podríem afirmar que existien fonamentalment dos ti-

pus de jurisdicció: l'alta, dita també *mer* i *mixt imperi*, i la baixa, o *mixt imperi*. L'alta jurisdicció atorgava al senyor que la posseïa la facultat de jutjar, generalment mitjançant els jutges i els tribunals que nomenava, tota mena de causes, tant civils com criminals, incloent-hi les que implicaven l'aplicació de penes de mutilació o mort, tant corporal com civil. No era exactament una jurisdicció absoluta, ja que alguns delictes, com els crims de lesa majestat, la falsificació de moneda o el bandolerisme estaven reservats als tribunals reials, i els delictes contra la fe, al tribunal de la Inquisició. També era possible, encara que difícil, l'apel·lació davant d'un tribunal reial superior, com l'Audiència de València o fins i tot el Consell d'Aragó. En els segles XVI i XVII els tribunals reials tan sols admetien generalment casos en què hi havia opressió manifesta, però els recursos es van anar fent progressivament més senzills i en el segle XVIII es podia apel·lar a l'Audiència pràcticament en qualsevol cas. Una pragmàtica de Felip V de 1716 privà els senyors de la facultat d'imposar la pena de mort, de manera que l'exhibició pública de les forques, usual a moltes senyories valencianes durant el segle XVIII, era merament simbòlica. La baixa jurisdicció, també anomenada *jurisdicció alfonsina* perquè va ser regulada per un fur del rei Alfons el Benigne de 1329, era molt semblant a l'alta, amb la diferència que impedia imposar penes de mutilació o mort. Després de 1716 l'alta jurisdicció i la baixa jurisdicció esdevingueren quasi idèntiques. De tota manera, els casos vistos en un tribunal alfonsí o de mixt imperi podien evocar-se al tribunal superior de mer i mixt imperi del qual depenia aquell, tant si es tractava d'un tribunal reial (com s'esdevenia, per exemple, als termes generals d'Oriola, Xàtiva o Alzira) com d'un tribunal senyorial (com seria el cas dels termes generals de Cocentaina o Dénia).

El que era característic de la jurisdicció alfonsina era la facilitat amb què es podia aconseguir. Obtenir l'alta jurisdicció implicava una donació o venda reial i la major part es van atorgar durant l'edat mitjana. Aconseguir una senyoria alfonsina era molt més senzill. Qualsevol persona que tingués propietats suficients per a establir-hi quinze famílies cristianes podia demanar-la: si es tractava de mudèjars (o moriscos després de 1525), la cosa era en-

cara més fàcil, ja que tan sols tres famílies s'havien d'establir en termes generals de reialenc, o set en termes generals senyorial. Malgrat que la problemàtica no ha estat gaire estudiada, aquesta facilitat teòrica no sempre es corresponia en la pràctica. Almenys coneixem un cas, el del comerciant castellonenc del segle XVIII Salvador Català, que, malgrat tots els esforços que va fer, no aconseguí la jurisdicció alfonsina en el llogaret de Benadressa, que havia establert en el terme de Castelló de la Plana, al costat de la rambla de la Viuda. Allò que diferencia radicalment les senyories d'alta jurisdicció i les alfonsines és la relació distinta que hi ha entre el que podríem anomenar *elements territorials* i *jurisdiccionals* de la senyoria. En el cas de Falta jurisdicció, aquesta relació no existia. Un senyor podia ser purament jurisdiccional (tot i que aquesta situació era molt poc freqüent), posseir drets de domini territorial procedents d'una donació reial anterior amb una jurisdicció inferior, per exemple civil, als quals s'afegia ara, en la donació o la venda actual, Falta jurisdicció: o bé rebre simultàniament un domini territorial junt amb el mer i mixt imperi. En el cas de la jurisdicció alfonsina, el domini territorial havia de precedir necessàriament la concessió. En molts casos, aquest domini territorial previ no era de naturalesa feudal, sinó que podia ser perfectament una propietat plena de tipus capitalista a què s'afegia una jurisdicció feudal. El fur alfonsí fou un dels pocs que quedaren exclosos de l'abolició general efectuada amb el Decret de Nova Planta: fou confirmat en 1708 i ratificat expressament per Carles III en 1772. Aquesta circumstància és el que explica la creació tardana de senyories alfonsines en el segle XVIII.

La jurisdicció atorgava fonamentalment poder polític, però també era una font de rendes. Des del punt de vista polític, resulta evident la posició de supremacia que atorgava al senyor el dret de nomenar tribunals propis i també els càrrecs de govern municipal, directament o bé mitjançant ternes proposades pels ajuntaments cessants. Es tractava, però, d'un poder molt relatiu, ja que no era exercit directament pels mateixos senyors, generalment absentistes, sinó pels seus batlles o governadors. Això els permetia afavorir certes faccions locals en detriment d'unes altres i formar clientele ad-

dictes, però no pas actuar descaradament a favor de la senyoria, ja que generalment les causes que enfrontaven la comunitat local contra el senyor acabaven evocant-se a un tribunal reial, que de vegades podia actuar de manera relativament imparcial. En el segle XVIII, per exemple, com ja hem assenyalat anteriorment, alguns pobles aconseguiren guanyar plets de reversió a la Corona, de vegades contra senyors molt poderosos, *grandes de España*, amb múltiples connexions socials i influències polítiques: en són uns casos paradigmàtics el de Dénia contra el duc de Medinaceli o el del modest poble de Catadau contra el poderosíssim duc d'Osuna.

Les rendes d'origen jurisdiccional eren més importants que no es podria pensar en una primera reflexió. No es tractava tan sols de les penes judicials o les multes governatives, de poca entitat econòmica, sinó del terç delme (de vegades, el delme sencer) i els monopolis. Els monarques catalanoaragonesos medievals havien rebut, per concessió papal, el dret a cobrar la tercera part del delme eclesiàstic (i, en ocasions particulars, tot el delme) dels llocs conquerits als musulmans, com fou el cas del Regne de València. Aquest dret el van enfeudar als senyors jurisdiccional. Malgrat que el delme no era sempre (de fet, no ho era gairebé mai) la dècima part de la collita, sinó una proporció inferior, la tercera part del delme era una contribució d'una certa importància i, a més a més, insensible a l'evolució dels preus, ja que es tractava d'una part de la collita cobrada en espècie. De tota manera, no implicava una pressió senyorial extraordinària, perquè el delme era una contribució universal que tots els agricultors, ramaders i pescadors pagaven en els països catòlics. En les poblacions de reialenc el monarca cobrava el terç delme, i l'Església, les dues terceres parts restants; en les de senyoria, la posició del monarca era assumida pel senyor. No hi havia diferències entre uns pobles i uns altres, tan sols canviava el destinatari de la imposició.

Caldria fer una reflexió semblant respecte dels monopolis, també anomenats *regalies* o *drets privatus i prohibitus*. El monarca en els reialencs i els senyors en els seus dominis respectius tenien drets monopolístics sobre tot un conjunt de recursos (com ara rius, muntanyes, deveses, erms, etc.), intercanvis comercials, infraes-

estructures de comunicacions (ponts o barques fluvials), serveis públics (forns, fleques, tendes i hostals) i indústries rurals (molins, almàsseres, trulls, etc.). Tan sols el titular del monopoli podia establir forns, tendes o molins, per exemple: els vassalls estaven obligats a usar-los i el benefici de la seua explotació passava a engròssir la renda senyorial o del patrimoni reial en el cas dels reialencs. Això mateix passava amb les rendes derivades de l'explotació de les muntanyes (per exemple, l'arrendament de les pastures o l'explotació de la fusta), de certs impostos que gravaven els intercanvis comercials (molt importants, per exemple, a Dénia, segons Roc Chabàs), de l'ús de ponts o barques fluvials, etc. Malgrat que els monopolis, inherents a la jurisdicció, existien tant en els reialencs com en les senyories, eren molt més importants en aquestes darreres. En els reialencs, els monarques habitualment havien concedit un conjunt de privilegis que havien erosionat poderosament aquests drets i en molts hi havia llibertat d'establir molins, per exemple, o algunes altres indústries o serveis que eren regalies del monarca. Això no s'esdevenia a les senyories, on els seus titulars mantenien zelosament els seus drets privatis i prohibitius. En la majoria de les senyories valencianes, la font bàsica de la renda feudal eren els drets derivats de la jurisdicció, circumstància que fa molt difícil qualificar-les de dures o opressives. En moltes, els drets senyorials no eren gaire diferents dels que el monarca cobrava en els seus dominis. El que xoca a la nostra mentalitat contemporània és que prerrogatives que considerem essencials de la sobirania o de l'Estat estiguessin en mans privades, però moltes vegades la fiscalitat senyorial i la reial no eren gaire diferents. Això deriva del fet que Jaume I i els seus successors van atorgar als repobladors cristians propietats alodials, o en propietat plena, circumstància que va conformar un règim senyorial amb una base territorial molt dèbil, com ja va assenyalar fa anys Pedro Ruiz. Tinguem en compte que les propietats plenes dels senyors en les seues senyories, allò que a França s'anomenava *réserve*, i a Anglaterra *demesne*, eren de molt poca entitat al País Valencià. Una imatge, doncs, molt diferent de la que van difondre els diputats de les Corts de Cadis o les primeres interpretacions del règim senyorial valencià dels anys seixanta i setanta.

Ara bé, que la base territorial de la senyoria valenciana fos dèbil no significa que fos inexistent. Hem de tenir en compte que les propietats plenes dels vassalls eren predominants entre els cristians, però no pas entre els musulmans, i que aquests darrers representaven en el segle XVI aproximadament la tercera part de la població del país. D'ací ve que hi hagués una diferència fonamental entre les senyories cristianes i les mudèjars (o morisques des de 1525). Com que els musulmans van ser vençuts o van haver de pactar amb els conquistadors, no fruïren d'unes condicions tan avantatjoses com les dels repobladors cristians. La major part de les vegades conservaren la propietat dels seus béns immobles, però no pas en la forma de propietat plena, sinó en la de domini útil emfitèutic. Algunes altres, com devia ser el cas dels cixàrics, que han estat documentats moltes vegades, especialment a les hortes litorals, la seua condició fou encara pitjor, ja que no posseïen drets consolidats de domini sobre la terra que conreaven. L'emfiteusi és una institució jurídica romana (d'origen grec, com el seu nom indica) que va ser adaptada pels ordenaments legals europeus influïts pel dret romà (com els furs de València) per a recobrir institucions feudals preexistents amb les quals mantenia una certa semblança. En alguns casos, la identificació es féu en data molt tardana, en el segle XVII pel que fa a la *copyhold* anglesa, o en el XVIII quant al *foro* gallec. En el cas valencià, l'adaptació va ser fundacional, del segle XIII, donada la forta empremta romanística dels furs que atorgà al nou regne el monarca conqueridor. La identificació fou tan forta que en el dret foral valencià *emfitèutic* i *feudal* són termes sinònims. Segons l'emfiteusi, la propietat plena d'un immoble consisteix en la unió de dos dominis de nivell jeràrquic diferent: el domini directe superior i el domini útil inferior. Quan els dos dominis estan units, tindriem una propietat plena o alodial, idèntica a la propietat romana o al nostre concepte modern de propietat. Però, com que es poden dividir, el propietari alodial pot cedir a un altre el domini útil de la cosa conservant-ne ell el domini directe. L'amo útil és un propietari imperfecte, però propietari al capdavant, i com a tal pot vendre, donar o llegar hereditàriament la propietat útil, pignorar-la i efectuar molts més actes de domini com si es tractés d'una propietat plena.

Amb una limitació important, però: ha de reconèixer el domini directe superior del senyor (o de qui el detingui), i, d'acord amb aquest reconeixement, pagar-li censos monetaris i/o en espècie, demanar-li autorització per a realitzar transmissions *inter vivos*, pagar una quantitat per aquestes transmissions (lluïme), acceptar el dret de preferència o tempteig de l'amo directe en les vendes (fadi-ga) i algunes obligacions més no tan importants que no especificaré. En les senyories mudèjars o morisques el senyor sí que hi tenia una base territorial i n'obtenia rendes, tan elevades com les d'origen jurisdiccional o més. El seu volum devia dependre, com es pot fàcilment deduir, de la quantia dels pagaments monetaris i de la proporció dels que es feien en espècie, anomenats *particions de fruits*.

Hi hagué una gran variabilitat, tant en l'espai com en el temps, no gaire ben coneguda, ja que la seua especificació requeria una investigació casuística i àmplia. De tota manera, amb la informació disponible podem afirmar que la població andalusina havia de satisfer als seus senyors quantitats elevades, especialment en concepte de particions de fruits. De vegades arribaven a la meitat de la collita d'uns productes determinats, i eren relativament freqüents les particions del terç i molt normals les de la quarta part. Es pagava més per les produccions de regadiu que per les de secà, donat el caràcter intensiu i hortícola que tingué l'agricultura mudèjar i morisca, i perquè els rendiments de l'agricultura regada eren molt superiors. Variaren també en el temps, ja que va ser freqüent la concessió de noves cartes de poblament que modificaven les condicions anteriors o la signatura de concòrdies o avinences entre senyors i vassalls que regulaven la rectificació de certes obligacions. A més a més, els musulmans valencians gairebé sempre tenien l'obligació de prestar serveis personals al senyor, de vegades gratuïts i de vegades remunerats, que eren coneguts amb el nom de *sofres*. Consistien habitualment en dies de treball en l'hort senyorial o en el manteniment del castell, i en el transport de mercaderies. No tenien gran rellevància econòmica, però sí un important caràcter simbòlic, ja que en reforçaven la dependència vassallàtica. Amb el temps tendiren a commutar-se per prestacions monetàries globals que eren pagades anualment per l'aljama.

Amb el que s'ha dit resulta obvi que una senyoria mudèjar o morisca era molt més rendible que una senyoria cristiana. Això degué provocar, encara que no ho coneguem amb detall, el que podríem anomenar *greuges comparatius* entre senyors de cristians i senyors de musulmans. No sabem ben bé quina pogué ser la resposta dels senyors en l'edat mitjana i en el segle XVI, però sembla que no tenien gaires alternatives llevat d'acceptar la situació. L'estatut de la població conquistadora no podia ser el mateix que el de la població conquistada. Això es veu molt clarament en algunes senyories de població mixta que han estat ben estudiades, com seria el cas del comtat de Carlet o del marquesat de Llombai en el segle XVI. En aquestes dues localitats, la minoria cristiana tenia les seues terres i cases en propietat plena, de manera que no satisfieien al senyor més que el terç delme, mentre que els moriscos eren sotmesos a un munt de feixugues prestacions. Els senyors aparentment no van fer cap intent d'estendre l'emfiteusi als cristians i fins i tot de vegades van acceptar la pretensió de la població cristiana de reconvertir les propietats emfiteütiques en plenes quan aquestes eren adquirides per ells, cosa que era jurídicament incorrecta. No sabem si en uns altres llocs recixiren a introduir l'emfiteusi entre la població cristiana, cosa que haurien pogut fer perfectament en virtut del domini eminent que tenien sobre el territori de les seues baronies. És probable que alguns senyors ho feren, ja que es conciben propietats útils en senyories cristianes (i fins i tot en reialenes) que potser tenen un origen medieval o en el segle XVI.

215

El gran problema, però, es plantejà arran de l'expulsió dels moriscos en 1609. Els senyors de moriscos valencians van trobar-se les seues baronies buides i en la necessitat de repoblar-les per a recuperar les seues rendes. Si s'hagués acceptat el principi (no escrit enlloc) que els cristians havien de ser propietaris plens, la ruïna de l'aristocràcia valenciana haguera estat immediata i inevitable. Els establiments als nous pobladors s'havien de fer en emfiteusi, és a dir, en les mateixes condicions en què es feien als moriscos desapareguts, però quedava el dubte de si els colons que havien d'acudir als pobles deserts per l'expulsió ho acceptarien. Tinguem en compte que de sobte l'oferta de terra s'amplià enor-

ment i que la demanda no fou tan intensa com s'havia previst. Quan l'expulsió dels moriscos ja havia estat decretada, alguns es pensaren que la repoblació seria senzilla i ràpida, que hi acudirien onades de pobladors de tot Espanya i de moltes contrades europees. Les coses no van ser exactament així. La major part dels repobladors procediren del País Valencià i majoritàriament dels pobles veïns. És a dir, a escala interna, més que en una repoblació, l'operació consistí en una reubicació dels efectius demogràfics, amb unes aportacions extravalencianes que, a tot estirar, pogueren arribar al 15 %.

Aviat es féu palès que aquests pobladors difícilment acceptarien les mateixes condicions dels moriscos. Els senyors tampoc no pensaven reproduir la situació anterior a l'expulsió, moltes vegades confusa i difícil de gestionar. Per a ells la conjuntura era una ocasió perfecta de racionalitzar els seus dominis i no van tenir gaires inconvenients a fer desaparèixer prestacions obsoletes i de rendibilitat escassa. Aquest fou el cas, per exemple, de les sofres, que pràcticament van esfumar-se. Però també veïen clarament que la base de la nova renda feudal reconstruïda havien de ser les particions de fruits. Les noves cartes de població, resultat d'una negociació entre el senyor o els seus representants i els aspirants a pobladors, instauraren un règim nou basat en l'emfiteusi, els censos i les particions de fruits, però en unes proporcions generalment inferiors a les que havien hagut de patir els moriscos. Hi hagué una gran variabilitat explicable segons les circumstàncies personals i locals. Com va dir Cabanilles gairebé dos-cents anys després, «las condiciones fueron más gravosas donde fue mayor el número de pretendientes, mejor la naturaleza y condición de los campos, y menor la bondad natural de los señores. Unos se contentaron con la octava o sexta parte de los frutos, otros con la quinta o quarta, y algunos exigieron la tercera, reservándose además varios derechos como de almazara, lagar, horno, mesón, etc.».

En general, les noves condicions milloraren, de vegades notablement, les que havien suportat els moriscos, però no pas les habituals entre els cristians abans de l'expulsió. Ací hi ha un problema de percepció. Per a un cristià, pagar com un morisc, encara

que en una proporció menor, era un deteriorament important de la seua situació. D'ací va nàixer, amb tota probabilitat, l'opinió generalitzada de l'enduriment de la senyoria valenciana després del foragitament morisc. Hi ha pocs testimoniatges, però n'hi ha, d'aquest parer en els moments immediatament posteriors a l'expulsió. Molts pobles intentaren aconseguir millores i molts també ho aconseguiren. Les negociacions entre senyors i vassalls continuaren durant el segle XVII i fins i tot durant el XVIII, i es plasmaren en noves cartes de població, però sobretot en concessions dels senyors o concòrdies pactades que milloraven les condicions inicials. Antoni Grau n'ha exhumat un bon grapat de procedents de les senyories dels ducs de Medinaceli. Però el moment que es va difondre aquesta opinió va ser durant la revolta de la Segona Germania de 1693. Els camperols avalotats a la Marina Alta, la Safor, la Vall d'Albaida i el Comtat ho van fer amb la convicció que les cartes de població postmorisques no tan sols eren extraordinàriament oneroses, sinó que, a més a més, eren ilegals. Feliu de Vilanova, notari d'Albalat de Segart, un dels primers teòrics de la revolta, ja assegurava que els vassalls cristians de pobles de senyoria eren francs de drets per privilegis dels reis d'Aragó, i aquesta opinió era compartida per tots els dirigents de la revolta. Ací hi ha probablement l'origen del mite de la duresa opressiva del règim senyorial valencià que va arribar fins a les Corts de Cadis.

O, dit en termes historiogràfics contemporanis, el mite de la refeudalització. Si per *refeudalització* entenem la reconstrucció de la senyoria valenciana sobre bases noves, no hi hauria cap inconvenient a admetre-la, però la formulació que en va fer la historiografia valenciana no va ser aquesta. Per Eugeni Ciscar, que és qui introduí el concepte en 1977, pres probablement de Ruggiero Romano, la refeudalització consistí en una extensió i una intensificació de les relacions feudals, traduïdes en la disminució de l'incipient proletariat rural, la desaparició de la propietat alodial, l'augment de l'emfiteusi, l'increment de les exigències senyoriales, la ruptura de les estructures comercials i el descens de les activitats artesanals, així com la disminució d'una burgesia incipient, tant cristiana com morisca. Ciscar partia de la base que la societat va-

lenciana del segle XVI estava en una estadi avançat de la transició del feudalisme al capitalisme, amb una burgesia agrària, comercial i artesanal relativament desenvolupada, així com amb un proletariat rural incipient, sense fer distincions entre les societats cristiana i morisca. Molt probablement aquesta perspectiva era exagerada i partia d'una consideració excessivament optimista del nivell de desenvolupament de l'economia valenciana en el segle XVI. Allò que amb més propietat podem anomenar *procés d'acumulació de capital* no era tan avançat en el segle XVI com aquest autor es pensava, però menys encara entre els moriscos. Alguns estudis relativament antics, com el d'Adelina Bataller, que és de 1960, sobre els pobles moriscs de l'horta de Gandia regats amb aigües del riu de Vernissa havien assenyalat un fet sorprenent: l'escassa diferenciació social de la societat morisca d'aquesta zona i el fort caràcter minifundista de la seua estructura de la propietat. Aquest panorama coincidia amb alguns tòpics corrents entre la societat cristiana del segle XVI que assenyalaven la pobresa de les famílies morisques, el predomini del minifundi entre les seues explotacions agràries o l'escassa atenció que paraven als conreus de secà. Alguns estudis posteriors van identificar situacions semblants en uns altres indrets del País Valencià, com la plana de Castelló, la Ribera Alta o el Baix Segura. Això no significa que totes les comunitats morisques fossen així, ja que s'han documentat estructures socials diferenciades en alguns altres llocs, com en la moreria d'Elx o, per esmentar un exemple pròxim, en el Verger.

És molt probable que, en cas d'existir les investigacions necessàries, també es trobaren societats morisques desenvolupades en uns altres indrets on sabem que es practicava una agricultura comercial, com podria ser a l'horta de Xàtiva o a Benaguasil. Però allò que interessa saber és quina era la situació predominant, ja que una argumentació casuística podria ser interminable i no conclouent. Preocupat per aquesta qüestió, vaig publicar un estudi l'any 1987 en el qual intentava esbrinar quina va ser la contribució morisca a la població i al producte agrari valencià abans de l'expulsió i en quina mesura es modificà aquesta contribució, ara referida a les localitats antigament morisques, després del foragita-

ment de la minoria islàmica. Pel que fa a la població, s'havien de triar dos censos relativament solvents i separats en el temps perquè la nova societat cristiana producte de la repoblació s'hagués pogut consolidar. El cens anterior a l'expulsió havia de ser necessàriament el de 1609 i l'únic posterior fiable era el de 1786 o cens de Floridablanca, però també vaig utilitzar el de 1712-1713, molt pitjor però més pròxim en el temps. Arrodonint xifres, els moriscs representaven en 1609 el 34 % de la població valenciana, però la contribució de les localitats antigament morisques al conjunt de la població valenciana havia baixat, tant en 1712 com en 1786, al 25 %. En 1786 la població del País Valencià era superior a vuit-cents mil habitants, aproximadament el doble que en 1609, després d'haver experimentat un dels processos de creixement demogràfic més poderosos d'Espanya i fins i tot d'Europa. Malgrat això, les antigues localitats morisques no havien recuperat la població relativa que havien tingut abans de l'expulsió. Això tan sols té una explicació: els moriscos ocupaven predominantment territoris marginals i pobres que no van atraure els cristians repobladors. De fet, molts llocs romangueren abandonats per sempre més, però els que es repoblaren no van recuperar la població relativa que havien tingut anteriorment.

Per a l'estudi del producte agrari vaig utilitzar els arrendaments dels delmes de l'arquebisbat de València entre 1500 i 1835, amb uns resultats molt semblants encara que no tan precisos. Els delmaris o territoris de recaptació decimal eren més extensos que els municipis, de manera que moltes vegades en un delmari hi havia barrejades localitats morisques i cristianes. Malgrat aquest inconvenient, s'hi observava molt clarament, com ja he dit, el mateix fenomen. La contribució del territori morisc al producte agrari valencià era superior en el segle XVI a la que hi hagué en les centúries posteriors: és a dir, l'esforç d'extensió i intensificació dels conreus que caracteritzà l'agricultura valenciana dels segles XVII i XVIII s'esdevingué predominantment als antics territoris cristians de natura i no pas als que havien estat moriscos.

Si els moriscos habitaven predominantment l'interior muntanyenc i pobre del País Valencià i conformaven habitualment so-

ciutats amb un grau escàs de diferenciació social interna, fins i tot en comarques litorals com la Safor o el Baix Segura, difícilment podia sostenir-se que la seua expulsió hagués significat un entrebanc per al procés de transició al capitalisme de la societat valenciana. Fins semblava raonable mantenir la hipòtesi contrària. Els repartiments de terres durant la repoblació postmorisca i la mateixa dinàmica interna posterior van conformar estructures de la propietat agrària més diferenciades i concentrades que les que havien existit anteriorment, fins i tot en llocs on ja havia existit en època morisca una estructura social relativament diferenciada, com és el cas de la moreria d'Elx o del Verger. Amb aquesta informació, la hipòtesi de la refeudalització, tal com havia estat formulada per Ciscar, semblava insostenible. Però no pas en tots els seus aspectes, ja que algunes de les afirmacions d'aquest autor eren correctes, especialment les relatives a l'enduriment de la senyoria i a l'extensió de l'emfiteusi o, potser amb més propietat, de les particions de fruits. En els nostres dies, com ja s'ha dit, hi ha un consens general sobre el fet que les condicions establertes en les noves cartes de població atorgades després de 1609, junt amb les modificacions posteriors, milloraren, i no pas empitjoraren, les vigents entre els moriscos. Ara bé, com també ha estat dit, van ser molt més oneroses que les que havien hagut de suportar habitualment els cristians de natura abans de l'expulsió. Des d'aquesta perspectiva, que no era exactament la de Ciscar, hi hagué efectivament un enduriment del règim senyorial, i això explicaria la forta conflictivitat antifeudal observable al País Valencià entre la Segona Germania de 1693 i la Guerra del Francès de 1808-1814, un reflex de la qual fou l'actuació dels diputats valencians a les Corts de Cadis.

Pel que fa a l'extensió de l'emfiteusi o de les particions de fruits, hi ha un fet que fa anys que m'ha resultat intrigant. A Orpesa, lloc de cristians de natura i, per tant, no afectat per l'expulsió dels moriscos, el senyor va atorgar l'any 1611 una nova carta de població en què introduïa les particions, inexistents en la carta pobla anterior, de 1589. Sabem per James Casey que molts nobles valencians arrossegaven una situació econòmica crítica a finals del segle XVI. Per a molts d'ells, senyors de moriscos, l'expulsió significà

una ocasió inmillorable per a tractar d'endregar les seues malmeses economies, cosa que no sempre aconseguiren però intentaren. Alguns, com el marquès de Guadalest, per exemple, introduïren les particions de fruits, abans inexistents. Però uns altres senyors cristians no afectats directament per l'expulsió, com el baró d'Orpesa, també intentaren la mateixa via. Algunes vegades, com fou el cas del monestir de la Valldigna, aconseguiren que els cristians de natura descendents dels que havien habitat la vall en temps de moriscos acceptassen reconvertir les seues propietats alodials en dominis útils emfitèutics. Es tracta, de tota manera, d'una situació excepcional, ja que el fet més habitual fou que aquestes propietats alodials continuaren essent propietats plenes fins a la dissolució de les senyories en el segle XIX, com s'esdevingué al comtat de Carlet o al marquesat de Llobai. Uns altres senyors, com els marquesos de Dénia, segons ha descobert recentment la interessant investigació d'Antoni Grau, aprofitaren l'extensió de conreus per a realitzar establiments emfitèutics en un territori on aquests havien estat molt minoritaris. Una conducta semblant és la que va documentar fa anys Pedro Ruiz al marquesat d'Elx en el segle XIII. Sabem encara molt poc d'aquest assumpte, però hi ha indicis que molts senyors utilitzaren les cessions emfitèutiques com un mitjà de mantenir, recuperar o incrementar les seues rendes durant els segles XVII i XVIII. Potser la generalització de l'emfiteusi entre la població cristiana després de l'expulsió féu oblidar l'antiga situació de privilegi de què havien gaudit els cristians conquistadors respecte als moriscos conquistats. Siga com siga, es tractaria d'un dels expedients utilitzats pels senyors valencians en la lluita per l'excendent agrari.

Dubte, però, que aquest fenomen pugua aportar arguments sòlids per a ressuscitar el vell mite de la refeudalització. Des del meu punt de vista, una estructura de la renda senyorial assentada en els pagaments proporcionals en espècie, siguem el terç delme, el delme sencer o les particions de fruits, pateix d'una contradicció essencial: la renda senyorial tan sols pot augmentar si la renda dels vassalls augmenta també, ja que la primera és bàsicament una proporció de la segona. Com que les economies mudèjars i morisques, pel fet de ser una conseqüència del sotmetiment de les co-

munitats musulmanes en el segle XIII, com han mostrat els esplèndids i aclaridors estudis de Josep Torró, eren bàsicament unes economies estàtiques, és a dir, sense creixement o amb un creixement que difícilment aconseguia de mantenir invariant el producte *per capita*, l'increment de la renda senyorial tan sols es podia aconseguir augmentant la pressió sobre els vassalls. Potser això explicaria les concessions constants de cartes de població, la signatura de concòrdies i avinences, la variabilitat permanent de la senyoria musulmana, de vegades en un sentit de millora de les condicions, en unes altres ocasions d'empitjorament d'aquestes. Potser això també explica l'escassa conflictivitat observada. Les tensions entre els senyors valencians i els seus vassalls musulmans es resolien molt freqüentment per la via de la negociació i no pas la de la disputa violenta.

La pressió sobre els vassalls, però, tenia un límit infranquejable, que era aquell que permetia mantenir la reproducció simple del sistema. D'aquí derivà el fet que molts senyors valencians cercaren de diversificar les seues rendes amb l'adquisició de terres en propietat plena, la compra i el lloguer de cases o el préstec censalista. Les noves economies cristianes instaurades arran de la repoblació van ser, en canvi, economies en expansió. Això beneficià evidentment els senyors, que aconseguiren recuperar les seues rendes en un termini relativament curt, inferior a un segle, si tenim en compte que ens movem en un context d'Antic Règim, que els efectius demogràfics es recobraren molt lentament i que les prestacions satisfetes pels vassalls eren inferiors a les que havien hagut de pagar els moriscos. Però el creixement de les rendes senyorials s'acomplí paral·lelament al creixement de les dels seus vassalls, en societats progressivament diferenciades en què van aparèixer o es van consolidar oligarquies camperoles, algunes vegades (com en els casos d'Elx o de Gandia) formades per membres de la noblesa menor.

Aquestes oligarquies, de vegades molt modestes, competidores dels senyors en la lluita per l'excedent agrari, van adoptar una actitud molt bèl·ligera enfront de la senyoria. Tan sols vuitanta-quatre anys després de l'expulsió s'esdevenia la primera d'una llarga sèrie de revoltes antifeudals, la Segona Germania

de 1693. Aquesta fou seguida per l'alçament maulet de 1705, pels avalots de 1766, per la revolta antifeudal de 1801 i per l'oposició frontal al pagament dels drets dominicals que plantejaren la major part dels pobles de senyoria valencians durant la Guerra del Francès. Aquestes manifestacions violentes no van ser més que l'esclat de tensions molt més generals que es van endegar a través d'una oposició legal més opaca, però constant, especialment durant el segle XVIII.

En aquest context sorgí, com ja he apuntat més amunt, el mite de la duresa opressiva del règim senyorial valencià, del qual van ser portaveus Cabanilles o els diputats valencians a les Corts de Cadis. En realitat, les senyories valencianes no tan sols no eren opressives, sinó que eren molt dèbils, en especial per la manca d'una base territorial consolidada. La importància de les rendes d'origen jurisdiccional, per un costat, i, quan hi havia drets de propietat, el predomini de l'emfiteusi, per l'altre, deixaven els senyors valencians en una posició tan debilitada que no pogueren resistir els embats de la revolució liberal. En el termini d'uns decenniis situats en el segment central del segle XIX, la senyoria valenciana es va desfer sense deixar ni rastre, com una bola d'aigua de sabó que esclata en l'aire. A diferència dels seus col·legues castellans, els nobles valencians no eren propietaris, sinó simplement senyors, i el final de la senyoria significà necessàriament també la seua desintegració. Tan sols la noblesa menor, amb una base territorial forta, aconseguí reconvertir-se en burgesia capitalista. A diferència també dels seus col·legues anglesos, els senyors valencians no aconseguiren transformar la seua propietat consuetudinària: és a dir, el domini directe, en propietat plena, i els seus vassalls, en arrendataris. Possedien un instrument jurídic adequat, el dret de retracte o fadiga inherent a la institució emfiteùtica, però no pogueren o no saberen fer-ne ús. Recomprar el domini útil dels seus vassalls utilitzant la fadiga en les transmissions *inter vivos* haguera fet necessària la inversió d'uns recursos fabulosos que no tenien: més encara quan allò que fonamentalment els importava era viure noblement, és a dir, de rendes feudals. D'altra banda, molts d'ells, els més importants, havien entroncat amb cases castellanes i mal-

grat que perderen les incòmodes i cada vegada menys rendibles senyories valencianes, conservaven els seus latifundis de l'Espanya interior o d'Andalusia. Personatges com els ducs d'Osuna, Medina-celi, Infantado o Híjar van acceptar perdre allò que era secundari, les senyories valencianes, sabent que mantindrien allò que era essencial, les seues propietats castellanoandaluses.

Entre la noblesa autòctona valenciana, malgrat que en sabem molt poc, cal suposar que hi hagué de tot. En general, els nobles menors, tant alfonsins com d'alta jurisdicció, havien diversificat les seues rendes i les d'origen feudal no eren les majoritàries. Aquest seria el cas, per esmentar un exemple ben conegut, dels comtes de Parcent. Uns altres de més importants, com els marquesos de Dosagües, posseïen extenses propietats en la comarca del Baix Segura. Probablement la majoria, en major o en menor mesura, sobrevisqueren a la catàstrofe convertits en propietaris, però aquest és un assumpte molt mal conegut que requeriria una investigació monogràfica.